

τον, η αναποτελεσματικότητα του σχεδιασμού και της υλοποίησης των διαφόρων μέτρων πολιτικής από τη γραφειοκρατία, εφόσον παραμένουν ανεκμετάλλευτες οι πληροφορίες, οι συμβουλές και η τεχνική εμπειρία που μπορούν να προσφέρουν στο κεντρικό κράτος οι ειδικευμένες επαγγελματικές και εθελοντικές οργανώσεις. Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό αποτέλεσμα, είναι η αναστολή της ανάπτυξης της ίδιας της δημοκρατίας: στο βαθμό που οι πολίτες και οι συλλογικοί εκπρόσωποί τους μετέχουν στην πολιτική μόνο περιοδικά, συνήθως κάθε τέσσερα χρόνια, και υποκύπτουν στη μετατροπή της δημοκρατίας από πολίτευμα συμμετοχικής ουσίας σε πολίτευμα εκλογικής διαδικασίας.

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ*

«ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΕΣ» ΑΤΟΜΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΕΝΟΣ «ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΥ»
ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Η εικοσαετία 1974-1994 αποτελεί την πιο μακρά περίοδο σταθερότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα. Κατά την πρώτη δεκαετία της παραπάνω περιόδου κυριαρχεί το αίτημα του εκδημοκρατισμού, τίθενται τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου και ενισχύεται η δημοκρατική λειτουργία βασικών πολιτικών και κοινωνικών θεσμών που κατοχυρώνουν το δημοκρατικό πολίτευμα.¹ Παράλληλα, η ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Ε.Κ.) το 1981 συνέτεινε αφενός στη σταθεροποίηση του κοινοβουλευτικού συστήματος και αφετέρου στην οργανική σύνδεση της χώρας με τις οικονομικές και πολιτικές επιλογές και αποφάσεις των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Η ένταξη στις Ε.Κ. συνδέθηκε με την αναγκαιότητα να

* Επίκουρος καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βασικά ζητήματα της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος αρχίζουν να διευθετούνται με το Δημοψήφισμα του 1974, την ψήφιση του Συντάγματος το 1975, και την περιορισμένη αναθεώρησή του το 1985/86, κλπ. Από τη βιβλιογραφία σχετικά με τις αλλαγές στο πολιτικό επίπεδο, ενδεικτικά αναφέρονται μεταξύ άλλων: Δ. Χαρολάμπης, «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης. Εκσυγχρονισμός, κοινωνική συναίνεση και διαχειριστικές στρατηγικές», π. Σύγχρονα Θέματα, τχ. 28, περίοδος β', χρόνος 9ος, Οκτώβριος 1986, σ. 56-70· του ίδιου, Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, Αθήνα, Εξάντας, 1989· Ν. Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», π. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.

ξεκινήσουν διαδικασίες εκσυγχρονισμού των κοινωνικών και οικονομικών δομών καθώς και με την προσδοκία να αναπτυχθούν οι προϋποθέσεις για τη συμμετοχή της χώρας στις αποφάσεις της διεθνούς ευρωπαϊκής πολιτικής.² Είναι προφανές ότι οι θεσμικές αυτές ρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν κάτω από πολιτικές αντιπαραθέσεις και συχνά έντονες συγκρούσεις συμφερόντων.

Κατά τη δεύτερη δεκαετία αρχίζει να διατυπώνεται και να γενικεύεται σταδιακά το αίτημα για εκσυγχρονισμό της λειτουργίας του κράτους και των θεσμών. Από τη σκοπιά του εκδημοκρατισμού και της λειτουργίας των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, η τελευταία εικοσαετία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από μια τάση σταθεροποίησης και διεύρυνσης της λειτουργίας τους. Η βαθμιαία όμως θεσμική μεταβολή δεν οδήγησε και σε παγίωση των κοινωνικών στρωμάτων και των κοινωνικών σχέσεων. Από πλευράς συγκρότησης των κοινωνικών στρωμάτων συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Σε μια περίοδο όπου στην Ευρώπη φαίνεται να έχουν παγιωθεί οι κοινωνικές δομές και οι κοινωνικές δυνάμεις, στην Ελλάδα επικρατεί ρευστότητα όσον αφορά την κοινωνική ενσωμάτωση των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων. Συνεχίζουν να υφίστανται ή/και να δημιουργούνται νέες δυνατότητες ευρύτατων κοινωνικών ανακατατάξεων, επιτρέποντας την ταχύτατη κοινωνική κινητικότητα για μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού.³

2. Για τις πολιτικές και θεσμικές επιδράσεις της ένταξης της χώρας στις Ε.Κ., πρβλ. μεταξύ άλλων: P.C. Ioakimidis, «Greece in the EC: Policies, Experiences and Prospects», στο H.J. Psomiades - S.B. Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, Νέα Υόρκη, Pella Publishing, 1993, σ. 405-420· A.A. Fatouros, «Political and Institutional Facets of Greece's Integration in the European Community», στο H.J. Psomiades - S.B. Thomadakis (επιμ.), *ό.π.*, σ. 23-42. Π. Καζάκος, «Η Ελλάδα ανάμεσα σ' ενσωμάτωση και περιθωριοποίηση. Επιλογές για την επόμενη δεκαετία στις ελληνοκοινοτικές σχέσεις», στο Η. Κατσούλης - Τ. Γιαννίσης - Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, σ. 489-516.

3. Η ελληνική κοινωνία μετά τη μεταπολίτευση έχει χαρακτηριστεί ως ανοικτό κοινωνικό σύστημα, γιατί η πρόσβαση από τα κατώτερα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα θεωρείται δυνατή στην πράξη για όλους ανεξαιρέτως - άνδρες και γυναίκες, κατοίκους της υπαίθρου και των πόλεων, κάθε κοινωνικής τάξης, προέλευσης, ηλικίας κλπ. Είναι ενδεικτικό ότι σε έρευνα που έγινε από το 1979 μέχρι το 1981 σε δείγμα 1.400 φοιτητών στην Αθήνα, το 39% των ερωτηθέν-

Από τη μεταπολίτευση μέχρι το 1981, ο εκδημοκρατισμός των θεσμών αποτέλεσε αναγκαίο προαπαιτούμενο για να κατοχυρωθούν οι προϋποθέσεις και να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την κοινωνική άνοδο σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Μετά το 1981 επιτυγχάνεται η συμμετοχή των μεσαίων στρωμάτων στην εξουσία. Με απώτερο στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση των μεσαίων στρωμάτων, ο λαϊκισμός, ως ιδεολογικο-πολιτικό πλαίσιο αλλά και ως συνειδητή επιλογή της κρατικής πολιτικής, προσέφερε τις δυνατότητες και τη νομιμοποιητική κάλυψη για να συνεχιστεί και ίσως να ενταθεί η κοινωνική κινητικότητα σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Η κοινωνική συνοχή οικοδομήθηκε πάνω στο σκεπτικό ότι συνενώνονται ευκαιριακά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που δίνουν πολιτική έκφραση στο βασικότερο μέλημα των Ελλήνων: την ατομική ή οικογενειακή κοινωνική ανέλιξη, και τούτο χωρίς θεσμικούς περιορισμούς ή ηθικές δεσμεύσεις προς το κοινωνικό σύνολο και το γενικό συμφέρον.

2. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

Είναι προφανές ότι οι κοινωνικές ανακατατάξεις προϋποθέτουν ορισμένες βασικές μεταβολές στη λειτουργία του κράτους και των θεσμών. Εντελώς επιγραμματικά αναφέρονται οι σημαντικότερες μεταβολές μετά το 1974, οι οποίες συνέβαλαν στην ενίσχυση της κοινωνικής κινητικότητας:

1. Η αναγκαιότητα της ανακατανομής του εισοδήματος και της δημιουργίας θεμελιακών θεσμών του κράτους πρόνοιας. Με εμφανή χρονική υστέρηση από τα άλλα κράτη της Ε.Ε., η Ελλά-

νων θεωρεί ότι η κοινωνική άνοδος στη σημερινή κοινωνία συντελείται για τους άνδρες με το να κερδίσουν χρήματα, κατόπιν με τη μόρφωση (34%) και σε μικρότερο βαθμό με την πατρωνεία, δηλαδή με την υποστήριξη από ισχυρά πρόσωπα (16%), ενώ για τις γυναίκες το σημαντικότερο μέσο κοινωνικής ανόδου είναι η μόρφωση (45%), ακολουθεί ο γάμος (29%), κατόπιν να κερδίσουν χρήματα (12%) και τέλος η υποστήριξη από ισχυρά πρόσωπα (5%). Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Η ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1983, σ. 129, 167 και 222-224.

δα καλείται να υπερβεί τις αντιδημοκρατικές πρακτικές των προηγούμενων μεταπολεμικών δεκαετιών, να αποκαταστήσει το κράτος δικαίου και την έμπρακτη λειτουργία του και να εξασφαλίσει την κοινωνική συναίνεση για να κατασχευάσει ένα κοινωνικό κράτος.⁴ Όμως, οι προσπάθειες αυτές συνέπεσαν με την εμφάνιση της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η οποία συνεπάγεται μεταξύ άλλων τη βαθμιαία συρρίκνωση της πλήρους απασχόλησης καθώς και του κράτους πρόνοιας στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Η ελληνική δημοκρατία της μεταπολίτευσης καλείται να οργανώσει όλους εκείνους του θεσμούς που διέπουν τα

4. Από τη δεκαετία του '70 και ύστερα διακρίνονται δύο περίοδοι στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής: (α) από το 1974 μέχρι το 1980, κατά την οποία παρατηρούνται περιορισμένες τάσεις αύξησης των δαπανών στον τομέα της πρόνοιας, και (β) από το 1980 μέχρι το 1985, όπου παρατηρείται υψηλός ρυθμός αύξησης των σχετικών δαπανών, η οποία οφείλεται κυρίως στην αύξηση των συντάξεων και δευτερευόντως των ασφαλιστών και των λειτουργικών δαπανών για την παροχή υπηρεσιών πρόνοιας. Οι δεδηλωμένες κοινωνικές δαπάνες (κοινωνική ασφάλιση, υγεία, επιδόματα ανεργίας, κλπ.) τριπλασιάστηκαν ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά την εικοσαετία της μεταπολίτευσης. Συγκεκριμένα, οι πραγματοποιηθείσες δαπάνες για την υγεία (σε σταθερές τιμές 1980) από 1,0% του ΑΕΠ το 1975 ανήλθαν σε 3,0% το 1989. Αντίστοιχα αυξήθηκαν οι δαπάνες για την πρόνοια (από 0,3% του ΑΕΠ το 1975 σε 0,6% το 1989), για την κοινωνική ασφάλιση (από 1,2% το 1975 σε 3,8% το 1989) και για τις κοινωνικές παροχές (από 2,5% το 1975 σε 7,4% το 1989). Πρβλ. «Κρατικοί Προϋπολογισμοί - Απολογισμοί», στο Ε. Καραγιαννόπουλος, *Δαπάνες, κόστος και χρηματοδότηση της Δημόσιας Εκπαίδευσης την περίοδο 1970-1989. Τάσεις και εξελίξεις*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, 1990. Ωστόσο, η διάρθρωση των δημοσίων δαπανών από το 1970 και μετά διατηρείται στα ίδια περίπου επίπεδα, δεδομένου ότι οι δαπάνες για την υγεία και την πρόνοια αυξάνουν μεν, όμως οι δαπάνες για τη δημόσια διοίκηση εξακολουθούν να καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό των συνολικών δαπανών του Δημοσίου για αγαθά και υπηρεσίες. Για παράδειγμα, οι δαπάνες για την υγεία και την πρόνοια αποτέλεσαν το 1970 το 9,3% και το 1988 το 12,6% του συνόλου των μεταβιβάσεων του Δημοσίου για αγαθά και υπηρεσίες, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των δαπανών για τη διοίκηση ανήλθε από 32,2% το 1970, σε 36,1% το 1988, πρβλ. *Προσωρινοί Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1989*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1990, σ. 25. Αναλυτικότερα για την εξέλιξη των κοινωνικών παροχών και του κράτους πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα, πρβλ. μεταξύ άλλων: Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1988· Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 119 και 130 κ.ε.

φιλελεύθερα κράτη και εδραιώνουν όχι μόνο τον εκδημοκρατισμό αλλά και το εκσυγχρονιστικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους,⁵ τη στιγμή που η διεθνής οικονομική κρίση βρίσκεται στην αποκορύφωσή της, και τούτο φέροντας το βάρος της ομαλοποίησης του πολιτικού βίου και της αναθέρμανσης της οικονομίας.⁶

Η οικονομική ενίσχυση από τις Ε.Κ. που συνόδευσε την ένταξη της χώρας, μολοντί είχε ως σκοπό την αναδιάρθρωση των κοινωνικών και οικονομικών δομών, αναλώθηκε ως επί το πλείστον σε αντιπαραγωγικές παροχές, επιδοτήσεις, φοροαπαλλαγές, σε έμμεση κοινωνική προστασία μέσω πολιτικών στήριξης επιχειρήσεων, αυξήσεις αμοιβών και συντάξεων, κ.ά., με στόχο την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργασίας και όχι υπέρ του κεφαλαίου όπως επιχειρήθηκε από όλες τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις μέχρι το 1981.

2. Η ομαλή διαδοχή των κομμάτων στην εξουσία και η -έστω και βραχύχρονη- σύμπραξη Δεξιάς και Αριστεράς σε κυβερνητικό επίπεδο, προκάλεσε την άρση της μέχρι τότε αξεπέραστης διαχωριστικής τομής «Αριστερά-Δεξιά». Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του πολιτικού ανταγωνισμού φαίνεται τυπικά να αναιρείται και να δίνει τη θέση του σε μια περίοδο επαναπροσδιορισμού των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και των πολιτικών δυνάμεων.⁷ Αντίστοιχα επαναπροσδιορίζονται και οι -ευκαιριακές πλέον- συμμαχίες για τη διεκδίκηση κοινωνικών συμφερόντων.

5. Πρβλ. Α. Λιάκος, «Η πρώτη ελληνική δημοκρατία», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 24.7.1994, σ. Β2 24, και Κ. Τσουκαλάς, «Η ασθμαίνουσα πολιτεία. Από το δημοκρατικό έλλειμμα στο εκσυγχρονιστικό έλλειμμα», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 24.7.1994, σ. Β2 26-27.

6. Πρβλ. Σταύρος Θωμαδάκης, «Η οικονομική εμπειρία της μεταπολίτευσης», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Ιούλιος 1994.

7. Όπως παρατηρεί ο Γ. Μοσχονάς, «η απλή και διά γυμνού οφθαλμού ανάγνωση των συγκρούσεων της τελευταίας εικοσαετίας δείχνει ότι η διαίρεση Δεξιάς/Αντιδεξιάς που συγκροτήθηκε στη δεκαετία του '60 με κύριο αντικείμενο την πολιτική/θεσμική μορφή του καθεστώτος, βαίνει οριστικά προς το τέλος της. Η μνήμη όμως αυτής της διαίρεσης παραμένει ενεργός και χρησιμοποιείται -είναι δε ενεργός μέσω της χρήσης και χάρη σ' αυτήν- σ' ένα ουσιαστικά διαφορετικό σύστημα αναφορών, αντιθέσεων και ταυτίσεων». Πρβλ. Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σ. 191.

3. Μολονότι δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι κατά την εκποσαετία μετά τη μεταπολίτευση έχουν απαλειφθεί οι βασικές διαιρετικές τομές της ελληνικής κοινωνίας, κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται μια διαρκώς αυξανόμενη τάση ομογενοποίησης ορισμένων βασικών κοινωνικών και πολιτικών χαρακτηριστικών του κοινωνικού συνόλου. Μια σταδιακή κοινωνική μεταβολή που προέκυψε από την εσωτερική μετανάστευση και την ανάμιξη πληθυσμών, την επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος, και μάλιστα των δύο ανώτερων βαθμίδων της εκπαίδευσης σε ολόένα και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, τη βαθμιαία εξαφάνιση των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων, τους μικτούς γάμους που δημιούργησαν συγγενικά δίκτυα και γεφύρωσαν τις διαφορές,⁸ τη σύγκλιση στα πρότυπα κατανάλωσης,⁹ στους τρόπους ψυχα-

8. Α. Λιάκος, «Η πρώτη ελληνική δημοκρατία», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 24.7.1994, σ. Β2, 24.

9. Εξετάζοντας τα στοιχεία των οικογενειακών προϋπολογισμών σχετικά με την αγορά διαρκών καταναλωτικών αγαθών, διαπιστώνεται εμφανής σύγκλιση των προτύπων κατανάλωσης μεταξύ αστικών και αγροτικών νοικοκυριών. Ενδεικτικά αναφέρεται η ποσοστιαία κατανομή της κατοχής ορισμένων καταναλωτικών αγαθών ανά κατηγορίες αστικών και αγροτικών νοικοκυριών:

Αγαθά	1974		1981/82		1987/88	
	Αστικά	Αγροτικά	Αστικά	Αγροτικά	Αστικά	Αγροτικά
Λουτρό-Ντους	58,0	13,8	84,0	40,5	90,9	60,6
Ψυγείο	85,1	54,8	90,5	96,5	97,1	98,1
Τηλεόραση (ασπρόμ.)	61,3	26,5	79,6	74,7	46,9	73,4
Τηλεόραση (έγχρωμη)	—	—	15,7	4,1	61,1	25,3
Αυτοκίνητο	11,8	2,6	32,3	11,2	43,6	17,6

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, 1981/82 και 1987/88*.

Η σταδιακή κάλυψη διαφόρων καταναλωτικών αναγκών και η σύγκλιση των καταναλωτικών προτύπων μεταξύ αστικών και αγροτικών νοικοκυριών δεν επιτυγχάνεται μόνο από τη βαθμιαία άρση των οικονομικών διαφορών μεταξύ τους, αλλά και από την αυξανόμενη ομογενοποίηση των αναγκών, του τρόπου ζωής, των νοοτροπιών και των πολιτισμικών προτύπων. Για μια εμπειριστικωμένη ανάλυση των καταναλωτικών προτύπων κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, βλ. και Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, 1983, σ. 95-203.

γωγίας, στις προσδοκίες για βελτίωση του τρόπου ζωής, αλλά και για τα μέσα που την εξασφαλίζουν. Παρατηρείται δηλαδή μια σταδιακή μείωση των περιφερειακών και των κοινωνικών ανισοτήτων. Χαρακτηριστικά που ερμηνεύονται από τη σταδιακή αύξηση των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, τα οποία συγκροτούνται από τη δραστηριοποίηση στα πλαίσια μικροϊδιοκτησιακών οικογενειακών επιχειρήσεων, από τη συμμετοχή στην αναδιανομή των κρατικών πόρων, από την πολυαπασχόληση και από την παραοικονομία.¹⁰

Η τάση ομογενοποίησης δε σημαίνει ότι απαλείφθηκαν οι ανισότητες και οι διαφορές μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων. Οι αντιθέσεις προσλαμβάνουν διαφορετικές πλέον μορφές και η κοινωνική πόλωση εστιάζεται σε κοινωνικο-οικονομικά αιτήματα, που με τη σειρά τους εκφράζονται στις πολιτικές επιλογές των πολιτών (π.χ. ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, επαγγελματικές κατηγορίες, κ.ά.).

4. Μετά τη μεταπολίτευση, οι πελατειακές σχέσεις κράτους-πολίτη ενισχύθηκαν με αποτέλεσμα να αρχίσει σταδιακά να παγιώνεται στη συνείδηση των πολιτών η «νομιμοποίηση» της επι-

10. Η μελέτη του φαινομένου της παραοικονομίας και η εκτίμηση του μεγέθους της ως ποσοστού του ΑΕΠ είναι προφανές ότι μπορούν να επιχειρηθούν μόνο κατά προσέγγιση, επειδή υπάρχει μεγάλη απόκλιση μεταξύ των επίσημων και των πραγματικών στοιχείων (π.χ. στις τιμές, στο παραγόμενο προϊόν, στην απασχόληση, κλπ.). Για το λόγο αυτόν οι εκτιμήσεις για την παραοικονομία στην Ελλάδα, οι οποίες παρουσιάστηκαν από διάφορους μελετητές, διαφέρουν μεταξύ τους σημαντικά. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα συμπεράσματα συγκλίνουν μεταξύ τους στη διαπίστωση ότι το φαινόμενο αυξήθηκε μετά το 1981. Σε μελέτη τους οι Γ. Βαβούρας κ.ά. εκτιμούν το ποσοστό της παραοικονομίας κατά την περίοδο 1974-1988 κατά μέσο επίπεδο στο 25,36% του ΑΕΠ και με τάσεις συνεχούς αποφασιστικής ανόδου, πρβλ. Γ. Βαβούρας - Ν. Καραβίτης - Α. Τσούχλου, «Μια έμμεση μέθοδος εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας και εφαρμογή της στην περίπτωση της Ελλάδας», στο *Παραοικονομία*, επιμ. Γ. Βαβούρας, *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, ειδική έκδοση 1, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 1990, σ. 376-378. Οι Κ. Κανελλόπουλος κ.ά. εκτίμησαν το μέγεθος της παραοικονομίας στο 27,6% του ΑΕΠ για το 1982 και στο 34,6% για το 1988. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς, οι εκτιμήσεις τους θα πρέπει να θεωρηθούν ως το κατώτατο όριο του μεγέθους της παραοικονομίας, πρβλ. Κ. Κανελλόπουλος - Ι. Κουσουλάκος - Κ. Κωστής - Α. Μαρκοπούλου - Β. Ράφανος, *Παραοικονομία και φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1992.

λεκτικής συμμετοχής των «ημετέρων» στην παροχή κάθε είδους διευκολύνσεων από το κράτος. Οι πελατειακές σχέσεις χρησιμοποιήθηκαν και από τα δύο κόμματα που κυβέρνησαν εναλλάξ κατά την εξεταζόμενη περίοδο, και αποτέλεσαν σταθερά στηρίγματα του πολιτικού συστήματος, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλαν στην εδραίωση της λειτουργίας των κομμάτων. Το νέο γνώρισμα που εμφανίστηκε μετά την πρώτη δεκαετία συνίσταται στο ότι όλες πλέον οι κοινωνικές κατηγορίες επιδιώκουν να συμμετάσχουν σ' ένα άναρχο αλλά «δημοκρατικό» σύστημα επινοής πόρων, από το οποίο όλοι δικαιούνται πλέον να διεκδικήσουν οφέλη και ισόβαθμη μεταχείριση.¹¹

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι δοκιμασμένες πριν τη μεταπολίτευση πρακτικές της αυταρχικής κρατικής παρέμβασης κυριάρχησαν πολύ γρήγορα στην πολιτική σκηνή και έδωσαν το στίγμα τους στον τρόπο με τον οποίο προσπάθησε η κρατική διακυβέρνηση να ενσωματώσει τα κατώτερα και μεσαία στρώματα. Η επιλεκτική επιχορήγηση μικρών, κεφαλαιουχικά κατακερματισμένων και συχνά μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων με κομματικά κριτήρια, επικράτησε μετά το 1974 όπως και κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η δυνατότητα να υπάρξει ένα σύγχρονο ανταγωνιστικό οικονομικό πλαίσιο και να συγκροτηθούν οι απαιτούμενες κοινωνικές ομάδες που θα διεκδικούσαν εναλλακτικές πρακτικές από τα αδιέξοδα του κρατισμού και της αυταρχικότητας και ταυτόχρονα θα φρόντιζαν για την τήρηση των νόμιμων διαδικασιών, καθίσταται σταδιακά ανέφικτη. Πολύ σύντομα σταθεροποιήθηκαν οι συγκεντρωτικές δο-

11. Σχετικά με το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα μετά τη μεταπολίτευση υπάρχει πλέον σημαντικός αριθμός μελετών και αναλύσεων όσον αφορά τις επιδράσεις του στη συγκρότηση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Εντελώς ενδεικτικά αναφέρονται: Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987· Δ. Χαραλάμπης, 1989, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, ό.π.· Chr. Lyrintzis, «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989. The Populist Decade*, Λονδίνο, Macmillan, 1993, σ. 26-46.

μές, οι οποίες ελέγχονται κομματικά, και η κοινωνική ενσωμάτωση ακολούθησε τη γνωστή οδό των πελατειακών σχέσεων.

Η καλύτερευση του επιπέδου διαβίωσης και η κοινωνική άνοδος αποτελεί για την ελληνική κοινωνία διαχρονικό και σταθερό ιδεολογικό προσανατολισμό και καθολικά αποδεκτή αξία. Οι τρόποι κοινωνικής ανέλιξης ακολουθούν δύο κυρίως διαδικασίες: (α) την απόκτηση ενός νέου επαγγέλματος με καλύτερη αμοιβή και συνθήκες εργασίας, και (β) τη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου. Μετά τη μεταπολίτευση και οι δύο επιλογές ανοίγονται χωρίς φραγμούς για όλους. Άλλωστε, στο σημείο αυτό συνοψίζεται το πάνδημο αίτημα και η σιωπηρή συναίνεση που επιτρέπει τη διατήρηση των κοινωνικών ισορροπιών και εγγυάται την κοινωνική συνοχή.

Η πλέον διαδεδομένη στρατηγική των νοικοκυριών των μεσαίων στρωμάτων στον τομέα της απασχόλησης είναι να προσπαθήσουν να συνδυάσουν την αυτοαπασχόληση ενός μέλους με τη μισθωτή απασχόληση (κατά προτίμηση στο δημόσιο τομέα) ενός άλλου μέλους (κατά προτίμηση των γυναικών).¹² Η τάση αυτή σε συνδυασμό με άλλες δηλωμένες ή αδήλωτες απασχολήσεις συνθέτει την εικόνα του τυπικού πολυαπασχολούμενου, παραικονομούντος νοικοκυριού,¹³ και αποτελεί μια αποδοτικότερη συνταγή

12. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 250-259, και Ε. Ζαχοπούλου - Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, μέρος Β', Η δομή της απασχόλησης των γυναικών και οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1988, (πολυγρ.), σ. 19.

13. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μελέτης του ΚΕΠΕ, για το έτος 1988, το «πορτρέτο» του Έλληνα παραικονομούντα φοροφυγάδα συντίθεται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι κατά μέσο όρο οικογενειάρχης με μικρά παιδιά, μεσήλικας (από 30 μέχρι 50 ετών περίπου), κατοικεί στην Αθήνα ή σε άλλη μεγάλη πόλη, εργάζεται κατά προτίμηση στο δημόσιο τομέα, είναι επιστήμονας ή ασκεί ελεύθερο επάγγελμα ή είναι υπάλληλος γραφείου και έχει αυξημένες οικογενειακές δαπάνες (ενοίκιο, σύγχρονος οικιακός εξοπλισμός, αυτοκίνητο). Τα υψηλότερα ποσοστά παραικονομίας εμφανίζονται στις δαπάνες για εκπαίδευση-αναψυχή (235%), ένδυση-υπόδηση (111%), επιπλο-οικιακό εξοπλισμό (82%), υγεία (39%), κ.ά. Πρβλ. Κ. Κανελλόπουλος κ.ά., ό.π., σ. 69-81, καθώς και «Το πορτρέτο του Έλληνα φοροφυγάδα», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 17.12.1992, σ. 26-27. Για τις οικογενειακές στρατηγικές ανέλιξης πρβλ. και Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 260-286.

για τη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης και για την αύξηση της κατανάλωσης κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια τουλάχιστον. Οι παραπάνω στρατηγικές κοινωνικής ενσωμάτωσης και ανέλιξης φαίνεται ότι έχουν διαποτίσει τη νοοτροπία όλων των κοινωνικών στρωμάτων και αναπαράγονται διαγενεακά, διαταξικά και δια-παραταξιακά, εντός και εκτός των συνόρων της ελληνικής επικράτειας.¹⁴

Τα λίγα εμπειρικά στοιχεία που διαθέτουμε σκιαγραφούν ενδεικτικά τις τάσεις κοινωνικής κινητικότητας στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες κατά την εξεταζόμενη περίοδο δε φαίνεται να έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά. Το 1974 μόνο το 12% των επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών και ανώτερων στελεχών διοίκησης κατάγονταν από πατέρα της ίδιας επαγγελματικής κατηγορίας, ενώ 35,4% είχε πατέρα γεωργό, 27,4% τεχνίτη ή εργάτη, 19,6% έμπορο ή πωλητή και 6% απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών. Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, το 1988, διατηρείται η ίδια περίπου σχέση. Η κατανομή δείχνει μια ελαφρά άνοδο του ποσοστού ανατροφοδότησης της κατηγορίας των επιστημόνων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των ανώτερων στελεχών που κατάγονται από πατέρα της ίδιας κοινωνικο-επαγγελματικής κατηγορίας σε 16%. Αντίθετα, σχεδόν σταθερά παραμένουν τα ποσοστά των επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών ή ανώτερων στελεχών που κατάγονται από πατέρα γεωργό (36%), έμπορο ή πωλητή (20%) και απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών (6%). Μείωση του ποσοστού παρατηρείται μόνο στην κατηγορία των τεχνιτών και εργατών (22%), η οποία υφίσταται γενικότερα μείωση λόγω των τάσεων αποβιομηχάνισης. Εκτός αυτού, τα τελευταία χρόνια αυξάνονται οι αμοιβές για χειρωνακτικές εργασίες, γεγονός που αποτελεί αντικίνητρο στην αλλαγή επαγγέλματος.¹⁵

14. Ακόμα και ως μετανάστες, οι Έλληνες δουλεύουν σε μεγαλύτερο ποσοστό σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις (π.χ. εστιατόρια) και σε οικοδομές παρά σε εργοστάσια, όπως αναφέρουν πρόσφατα στοιχεία των γερμανικών αρχών για τους μετανάστες που πηγαίνουν για πρώτη φορά ή επανέρχονται στη Γερμανία. Πρβλ. εφ. *Ελευθεροτυπία*, 3.11.1994, σ. 19.

15. Για τα στοιχεία του 1974, πρβλ. Κ. Κασμάτη, *Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, 1980, σ. 77-79. Για τα στοιχεία του 1988, πρβλ. αδημοσίευτα στοιχεία, τα οποία επεξεργάστηκε η Ρ. Παναγιωτοπούλου από το εμπειρικό υλικό του ερευνητικού προγράμματος με

Η κοινωνική προέλευση των πτυχιούχων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 1988 σηματοδοτεί επίσης το μέγεθος της επίδρασης της ιδεολογίας για κοινωνική ανέλιξη, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι οι πτυχιούχοι ΑΕΙ με πατέρα γεωργό αποτελούσαν το 31,8% του συνόλου των πτυχιούχων, με πατέρα έμπορο ή πωλητή το 22,7%, με τεχνίτη ή εργάτη το 22,6%, με επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία ή ανώτερο διοικητικό στέλεχος το 15,1% και, τέλος, με απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών το 7,8%.¹⁶

4. Ο ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Μετά την ένταξη της χώρας στις Ε.Κ., άρχισαν να πληθαίνουν οι υποστηρικτές της άποψης ότι επιβάλλεται ουσιαστικός εκσυγχρονισμός των δομών της ελληνικής κοινωνίας.

Το αίτημα για εκσυγχρονισμό, δηλαδή για μια πορεία εξέλιξης η οποία θα βασίζεται στο κοινωνικό συμβόλαιο, θα συνεπάγεται δηλαδή τη θέσμιση αποπροσωποποιημένων και «ορθολογικών» σχέσεων μεταξύ του πολίτη και της κοινωνίας, διατυπώθηκε αρχικά από κύκλους διανοουμένων και κατόπιν υιοθετήθηκε και από ορισμένους πολιτικούς.¹⁷ Σήμερα, η πεποίθηση για την αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού εκφράζεται πλέον από όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα και τις κοινωνικές ομάδες, χωρίς όμως να έχει προταθεί ακόμα ένα σαφές πρόγραμμα δράσης για την κατεύθυνση που θα πρέπει να ακολουθηθεί ή για τις διαδικασίες που θα εξασφαλίσουν την επίτευξή του. Οι Έλληνες έχουν μέχρι στιγμής αρνητικές εμπειρίες από την εφαρμογή των όποιων προγραμμάτων οικονομικού εκσυγχρονισμού, αφού βιώνουν είτε α-

τίτλο: «Τα όρια της φτώχειας στην Ελλάδα», που πραγματοποιήθηκε στο ΕΚΚΕ με επιστημονικό υπεύθυνο τον Γ. Υφαντόπουλο, σε πανελλαδικό δείγμα 3.000 ατόμων το 1988.

16. C. Tsoucalas - R. Panagiotopoulou, «Education in Socialist Greece: Between Modernization and Democratization», στο Th. C. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment*, Νέα Υόρκη, Pella Publishing, 1992, σ. 326.

17. Πρβλ. μεταξύ άλλων το βιβλίο του Κ. Σημίτη, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1989.

πόλυτη στασιμότητα είτε επιδείνωση των οικονομικών μεγεθών και ταυτόχρονα συνειδητοποιούν ότι μέχρι στιγμής απέτυχε κάθε προσπάθεια βιομηχανικής αναδιάρθρωσης (τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, επαναπροσανατολισμός στους κλάδους παραγωγής, σύνθεση απασχόλησης, κ.ά.) και συνεπώς αύξησης της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Μετά την ένταξη στις Ε.Κ. ακολουθούν αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις που εξανάγκασαν το κράτος να λειτουργήσει ως αποδέκτης των κλονισμών και προασπιστής του ιδιωτικού τομέα, προσφέροντας προστασία, διευκολύνσεις στις επιχειρήσεις και τελικώς επωμιζόμενο τα δημιουργηθέντα τεράστια χρέη και τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα.¹⁸

Αφενός οι δυσκολίες στη χάραξη εξωτερικής πολιτικής και αφετέρου οι συνεχιζόμενες απογοητεύσεις για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου έχουν προκαλέσει στην πλειονότητα των Ελλήνων αισθήματα δυσπιστίας και στάση αμυντικής αναμονής σχετικά με το αν θα γίνει εφικτό να ξεπεράσει η χώρα τις δυσκολίες με την εφαρμοζόμενη πολιτική. Επίσης, αρχίζει να γίνεται κατανοητό ότι οι πελατειακές σχέσεις και οι μέχρι τώρα επιλογές στην κρατική διαχείριση έχουν εξαντλήσει τα όριά τους και δύσκολα μπορούν να προσφέρουν ατομικά οφέλη, τουλάχιστον όσον αφορά το δημόσιο τομέα. Γι' αυτό τα κόμματα και οι πολιτικοί άρχισαν να θεωρούνται «λιγότερο χρήσιμοι» όσον αφορά την επίτευξη των ατομικών στόχων ανέλιξης. Κατά τα τελευταία χρόνια, η δυσσέσκεια καταγράφεται καθαρά στα αποτελέσματα των περισσότερων εμπειρικών ερευνών καθώς και στα εκλογικά αποτελέσματα, είτε με την αδιαφορία και αποστασιοποίηση των πολιτών από την πολιτική είτε με κυνικότατους χαρακτηρισμούς για τα κίνητρα και τις πολιτικές πρακτικές των κομμάτων και των πολιτικών.¹⁹

18. S. Thomadakis - D. Seremetis, «Fiscal management, Social Agenda and Structural Deficits», στο Th. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment*, ό.π., σ. 203-256· των ιδίων, «European Economic Integration, the Greek State, and the Challenges of the 1990s», στο H.J. Psomiades - S. Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, ό.π., σ. 363 κ.ε.· Chr. Lyrantzis, ό.π., σ. 26-46.

19. Μολοντί είναι εξαιρετικά δύσκολο και θεωρητικά παρακινδυνευμένο να προσδιορίσει κανείς τα αίτια που οδηγούν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες στην έκφραση δυσσέσκειας, αποξένωσης, σκεπτικισμού ή έλλειψης εμπιστοσύνης προς

Για να επέλθει η οποιαδήποτε βελτίωση, είναι πλέον σαφές ότι θα πρέπει να επιβληθούν περιορισμοί και να επιτευχθεί συλλογική πειθαρχηση και ενεργοποίηση των πρωτοβουλιών με γνώμονα τον εξορθολογισμό των οικονομικών και πολιτικών συμπεριφορών, που σημαίνει ότι πολλά «κεκτημένα δικαιώματα» των πολιτών και αιτήματα για κοινωνική δικαιοσύνη θα πρέπει οικειοθελώς να περιοριστούν προς χάριν της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας, δηλαδή προς χάριν ενός εκσυγχρονισμού και ενός αναπτυξιακού προτύπου που επιβάλλεται από υπερεθνικές στρατηγικές επιλογές. Τα χρονοδιαγράμματα σύγκλισης προς το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης που ακολουθούν οι υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε. είναι εξαιρετικά περιορισμένα και η απόκλιση από το στόχο απειλεί τη χώρα με διεθνή απομόνωση και περιθωριοποίηση.²⁰

τους πολιτικούς με γνώμονα μετρήσεις εμπειρικών ερευνών, ωστόσο τα αποτελέσματα διαφόρων δημοσκοπήσεων ή εμπειρικών μελετών τα τελευταία χρόνια συγκλίνουν, χωρίς εξαιρέσεις, στη διαπίστωση ότι διαγράφεται μια τάση δυσπιστίας, απάρνησης, αδιαφορίας ή απάθειας των ελλήνων πολιτών προς την πολιτική και τους πολιτικούς. Ειδικότερα, σε άρθρο του ο Π. Καφετζής επισημαίνει ότι σύμφωνα με τα δεδομένα εμπειρικής έρευνας για την πολιτική κουλτούρα στη Νότια Ευρώπη που έγινε το 1985, στην Ελλάδα, τα φαινόμενα πολιτικής αποξένωσης και κυνισμού κυμάνθηκαν σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με αντίστοιχα αποτελέσματα μεταγενέστερων ερευνών της περιόδου 1988-1990, κατά την οποία καταγράφεται μια αρνητική μεταστροφή στις σχέσεις πολιτών-πολιτικών και πολιτών-κυβερνήτων, πρβλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική: μία ασύμβατη σχέση», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, ό.π., σ. 227 και 244. Επιπροσθέτως, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αύξηση της πολιτικής αποξένωσης και του κυνισμού οφείλεται μεταξύ άλλων στην «όσμωση» του δημόσιου και ιδιωτικού, η οποία αποτελεί πλέον ρυθμιστικό παράγοντα του πολιτικού συστήματος της χώρας και συστατικό στοιχείο στη συγκρότηση του αξιακού πλαισίου και των στερεοτύπων της πολιτικής συμπεριφοράς, πρβλ. στο ίδιο, σ. 241-242, και Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στον ανά χειράς τόμο.

20. Με τον εύγλωττο τίτλο «Ευρω-τελευταίοι» αναφέρονται στον Τύπο τα οικονομικά μεγέθη, τα οποία αποτελούν κριτήρια για τη σύγκλιση των οικονομιών που θέτει η Συνθήκη του Maastricht. Σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Ε., το 1994 η Ελλάδα βρισκόταν στην τελευταία θέση επειδή είχε τον υψηλότερο πληθωρισμό απ' όλες τις χώρες (10,2%) (προτελευταία η Πορτογαλία με 5,8%), το

Με άλλα λόγια, έχει γίνει πλέον κατανοητό στην πλειονότητα των Ελλήνων ότι θα πρέπει να γίνουν «θυσίες» για να επιτευχθεί η επιθυμητή ανάκαμψη των οικονομικών μεγεθών. Εκείνο όμως που δεν έχει γίνει αποδεκτό και για το οποίο εκφράζονται αμφιβολίες είναι αν και κατά πόσο τα μέτρα που λαμβάνονται θα οδηγήσουν πράγματι στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα και κατά πόσο η συνεισφορά όλων των κοινωνικών ομάδων στην πορεία της οικονομικής ανάκαμψης έχει επιλεγεί με στοιχειώδη κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης.

5. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Η συλλογική εκσυγχρονιστική ορθολογικότητα στην Ελλάδα συναντά δυσκολίες και εμπόδια στην υλοποίησή της, αφού η κρίση της πολιτικής διαχείρισης δεν κατορθώνει να πείσει για το ορθόν του συλλογικού σκοπού του εκσυγχρονισμού και για την αναγκαιότητα να υπαχθεί το ατομικό συμφέρον και οι ατομικές προτιμήσεις σε συλλογικές υποχρεώσεις προς το κοινωνικό σύνολο.

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις επέβαλαν τυπικά φιλελεύθερες κοινωνικές δομές, οι οποίες όμως δεν επέφεραν τις ανάλογες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές δεσμεύσεις όπως συνέβη στις χώρες της Δύσης. Το ελληνικό κράτος ποτέ δε διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, τα πολιτικά κόμματα από την κυβέρνηση και η σφαίρα του ιδιωτικού από τη δημόσια.²¹

υψηλότερο έλλειμμα του προϋπολογισμού που ανέρχεται σε 17,9% του ΑΕΠ (προτελευταία η Ιταλία με 9,5%), το υψηλότερο δημόσιο χρέος 154% του ΑΕΠ (προτελευταίο το Βέλγιο με 142,6%) και το μεγαλύτερο ύψος επιτοκίων που έφθανε το 19,1% (προτελευταία η Ιταλία με 12,1%). Πρβλ. εφ. *Ελευθεροτυπία*, 4.11.1994.

21. Πρβλ. Α. Pollis, «The Impact of Traditional Cultural Patterns on Greek Politics», στο *The Greek Review of Social Research*, τχ. 29, 1977, σ. 2-14· Ν. Μουζέλης, *Νεο-ελληνική κοινωνία, Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978· Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, και του ίδιου, «Enlightened Concepts in the Dark. Power and Freedom, Politics and Society», π. *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 9, 1991, σ. 1-23.

Οι Έλληνες αντιστάθηκαν επίμονα στο να αποδεχθούν τους κανόνες που διέπουν τα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα και αποτελούν αυτονόητη προϋπόθεση για τη λειτουργία τους. Ο δυτικός ατομικισμός, που εκφράζεται στη θεσμοθετημένη, απρόσωπη, συλλογική κοινωνική οργάνωση, ερμηνεύτηκε στην Ελλάδα ως ατομική δραστηριοποίηση, η οποία υπακούει σε και ταυτίζεται με κανόνες που διαμορφώνονται μέσα από τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις και υπόκειται κατά κύριο λόγο σε προσωπικές δεσμεύσεις. Η κατανομή των ευθυνών και η συγκρότηση των αξιών δεν αφορούσε το άτομο, αλλά τις μορφές οικογενειακής και συγγενικής αλληλεγγύης.

Η έννοια του εαυτού ως ανεξάρτητου, αυτόνομου ατόμου σπانيώς αναγνωρίζεται στις ελληνικές κοινωνικές σχέσεις. Γι' αυτό στις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις το άτομο δεν εκλαμβάνεται ούτε ως φορέας συγκεκριμένων δικαιωμάτων που πρέπει να κατακτηθούν και να γίνονται σεβαστά απ' όλους, ούτε ως υποκείμενο που ορίζεται από τη θέλησή του και την υπευθυνότητά του. Στη συνείδηση των Ελλήνων, ο «εαυτός» αποτελεί οργανικό τμήμα της οικογένειας και του σογιού.²² Εκτός από την οικογένεια, το άτομο συγκροτεί την ταυτότητά του μέσα από τις σχέσεις με την (τοπική) κοινότητα και με το έθνος.²³ Κατά συνέπεια, η ταυτότητα του υποκειμένου οριοθετείται ανάμεσα στους «δικούς μας» (οικογένεια, συγγενείς, συντοπίτες, συμπατριώτες) και στους «άλλους», δηλαδή όλους όσους δεν εμπίπτουν στις παραπάνω κατηγορίες. Η διχοτομική αντίληψη δικός μας/άλλος ή

22. Πρβλ. Θ. Αίποβατς, «Η Ελλάδα: μια "διχασμένη ταυτότητα"», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 43, 1990, σ. 18· Α. Pollis, ό.π., σ. 8, και της ίδιας, «Gender and Social Change in Greece: The Role of Women», στο Th. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment*, ό.π., σ. 300 κ.ε.· Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 75 κ.ε., και Ρ. Panagiotopoulou, «Antinomies in National Identities: Greeks in Europe», π. *Journal of Modern Greek Studies* (υπό έκδοση).

23. Ο J.K. Campbell παρατηρεί ότι η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία ενέχεται μέσα στο τρίπτυχο οικογένεια-κοινότητα-έθνος και γι' αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ξεχωριστός παράγοντας επίδρασης στη συγκρότηση της ταυτότητας. Πρβλ. J.K. Campbell, «Traditional Values and Continuities in Greek Society», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, Macmillan, Λονδίνο 1983, σ. 189.

ξένος δημιουργεί έντονες σχέσεις ενσωμάτωσης ή/και αποκλεισμού που επέδρασαν καθοριστικά στην ένταξη των μεταναστών στα αστικά κέντρα της χώρας αλλά και στο εξωτερικό και συχνά εξασφάλισαν την ομαλότερη ενσωμάτωση στο καινούριο περιβάλλον. Επίσης αποτέλεσαν σε σημαντικό βαθμό την κινητήριο δύναμη της μεταπολεμικής κοινωνικής κινητικότητας. Η παραδοσιακή αυτή αντίληψη για τις αμοιβαίες υποχρεώσεις του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου έχει διαταξικό χαρακτήρα και διαπερνά όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριοποίησης. Η οικογένεια είναι ο μόνος θεσμός της ελληνικής κοινωνίας που, παρ' όλες τις πολιτικές και πολιτειακές κρίσεις της χώρας, δεν έπαψε ποτέ να λειτουργεί και να αποτελεί το βασικότερο και ανθεκτικότερο ίσως θεμέλιο λίθο της ελληνικής κοινωνίας.

Η οικογένεια αποτέλεσε ήδη από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και μετά -και συνεχίζει να αποτελεί μέχρι σήμερα- το βασικό πυλώνα της κοινωνικής ολοκλήρωσης και ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία, μια που συμμετέχει αδιάλειπτα στις διαδικασίες και στην οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής, καλύπτοντας το κενό που δημιουργεί η άλλοτε υποτονική και άλλοτε ανύπαρκτη κρατική πολιτική. Η ελληνική οικογένεια, είτε ως μονάδα αναπαραγωγής είτε ως επιχειρηματική μονάδα, ανέπτυξε πολυπλευρες δραστηριότητες (π.χ. γνωστή είναι η εξάπλωση των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων όπου συμβοηθούν, συνήθως αμισθί, ορισμένα μέλη της οικογένειας, ή η εξύφανση συγγενικών ή φιλικών δικτύων αλληλοεξυπηρέτησης κ.ά.) όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικές, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής προσανατολισμένο στις ανάγκες και στις αξίες των μεσαίων κυρίως στρωμάτων.

Μολονότι τα στατιστικά δεδομένα των τελευταίων είκοσι ετών δείχνουν μια τάση συνεχούς αύξησης και παγίωσης του αριθμού των πυρηνικών οικογενειών τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα,²⁴ στην πραγματικότητα η αύξηση αυτή δεν οφείλεται σε

24. Ο μέσος αριθμός ατόμων ανά νοικοκυριό εξελίχθηκε από το 1971 και ύστερα ως εξής: το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού της χώρας ανήλθε για το 1971 σε 3,39, για το 1981 σε 3,12 και για το 1991 σε 2,97 άτομα. Είναι σαφές ότι κατά την τελευταία εικοσαετία το μέσο μέγεθος του ελληνικού νοικοκυριού συρρικνώνεται. Μεγαλύτερη μείωση παρατηρείται στα αστικά νοικοκυριά της χώρας,

κατάλυση ή χαλάρωση των οικογενειακών και συγγενικών δεσμών, αλλά στον αναγκαστικό διαχωρισμό στέγης των νεαρών ζευγαριών από τους γονείς τους λόγω του τρόπου ανοικοδόμησης των αστικών κέντρων (αντιπαροχή, μέγεθος διαμερισμάτων, κλπ.). Η διόγκωση λοιπόν του αριθμού των πυρηνικών οικογενειών δε συνεπάγεται διάσπαση των στενών σχέσεων αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης της διευρυμένης οικογένειας.²⁵ Αντίθετα, πολλές συμπεριφορές και συνήθειες που χαρακτηρίζουν τη

τα οποία το 1971 αριθμούσαν 3,24 άτομα κατά μέσο όρο ανά νοικοκυριό και το 1981 3,04, ενώ τα αγροτικά νοικοκυριά το 1971 απαρτίζονταν κατά μέσο όρο από 3,56 άτομα και το 1981 από 3,24. Πρβλ. ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού, κατοικιών 1971, 1981 και 1991 (αδημοσίευτα στοιχεία).

25. Μολονότι είναι δύσκολο να καταμετρηθούν ποσοτικά οι ποικιλόμορφοι τρόποι αλληλοβοήθειας, οι οποίοι επικρατούν σήμερα στις ελληνικές οικογενειακές σχέσεις, από στοιχεία εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη σε τέσσερις συνοικίες του Πειραιά, το 1988, από ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ, προέκυψαν τα ακόλουθα ενδιαφέροντα αποτελέσματα: 28% των ζευγαριών συγκατοικούσε μαζί με έναν από τους γονείς ή οι γονείς/πεθερικά ζούσαν χωριστά στο ίδιο ακίνητο και 38% των γονέων/πεθερικών κατοικούσαν στην ίδια γειτονιά ή περιοχή, 5% στις υπόλοιπες περιοχές της Αθήνας, 15% εκτός Αθηνών και 14% δε διέθεταν εν ζωή άμεσους ανιόντες. Όπως είναι αναμενόμενο, από εκείνους που ζουν μαζί στο ίδιο σπίτι ή ακίνητο το 99,6% συναντάται κάθε μέρα. Από εκείνους που μένουν στην ίδια περιοχή ή γειτονιά το 82,6% βλέπεται μία ή περισσότερες φορές την εβδομάδα και από εκείνους που κατοικούν σε άλλη περιοχή της Αθήνας το 22% συναντάται περισσότερες φορές την εβδομάδα, το 42% μία φορά την εβδομάδα ή μια το δεκαπενθήμερο και 22% μία φορά το μήνα. Επίσης, το 65% των γονέων ή πεθερικών αναλαμβάνουν τη φύλαξη των παιδιών των νεότερων ζευγαριών, 33% συνεισφέρουν χρηματική βοήθεια και 39% παρέχουν βοήθεια στην καθημερινή ζωή. Αντίθετα, οι παροχές των νεότερων ζευγαριών προς τους γονείς ή πεθερικά είναι μικρότερες από εκείνες των γονέων και συγκεκριμένα το 50% των νεότερων ζευγαριών δεν παρέχει κανενός είδους βοήθεια, το 40% δίνει χρηματική βοήθεια και το 35% παρέχει βοήθεια σε προβλήματα της καθημερινής ζωής. Είναι λοιπόν προφανές ότι η εγγύτητα του τόπου κατοικίας, η συχνότητα των συναντήσεων και οι συνεχείς προσφορές υπηρεσιών και υλικών βοηθημάτων καταδεικνύουν ότι εξακολουθούν να λειτουργούν οι στενοί δεσμοί της διευρυμένης οικογένειας παρ' όλο το διαχωρισμό κατοικίας. Πρβλ. Α. Μαράτου-Αλιπράντη, «Η οικογένεια στον Πειραιά: συγγενικές σχέσεις, συμπαράσταση και γονικές παροχές», αδημοσίευτα στοιχεία από την έρευνα: «Επιτόπιες αναλύσεις της κοινωνικής αλλαγής σε τέσσερις περιοχές του Πειραιά», ερευνητική ομάδα: Ε. Σορώκος - Α. Μαράτου-Αλιπράντη - Μ. Χατζηγιάννη - Β. Παπλιάκου.

ζωή στον αγροτικό χώρο μεταφέρθηκαν στις πόλεις και, όπως είναι φυσικό, αναπροσαρμόστηκαν σύμφωνα με τις ισχύουσες νέες συνθήκες. Ως απόρροια των συμπεριφορών αυτών, κατά την επέκταση των αστικών κέντρων προέκυψαν περιοχές «έντονης ομοιογένειας»,²⁶ από την άποψη του τύπου καταγωγής των κατοίκων, που ευνόησαν τη δημιουργία και διατήρηση κλειστών κοινωνικών σχέσεων και δικτύων αλληλοβοήθειας. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι στρατηγικές αυτές αφενός αποσκοπούσαν στο να καλύψουν την αβεβαιότητα και τη ρευστότητα στις σχέσεις ανταλλαγής που δημιουργούνται από την περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και αφετέρου προσπάθησαν να εδραιώσουν μέσα στις καινούριες συνθήκες διαβίωσης τις ηθικές προδιαγραφές που καθορίζουν το μικροαστικό πρότυπο κοινωνικής ανέλιξης και τους τρόπους επίτευξής του. Οι νέοι ηθικοί κώδικες λοιπόν από τη μια μεριά ήταν αναγκασμένοι να προσαρμόζονται και να αντιμετωπίζουν τις ελλείψεις του κράτους και, από την άλλη, να παρέχουν τη δέουσα νομιμοποίηση ώστε να μπορούν να εκμεταλλεύονται στο έπακρο τις οποιεσδήποτε δυνατότητες που ανακύπτουν για τα μέλη της οικογένειας και του συγγενικού περιβάλλοντος.

Οι ηθικοί κώδικες συμπεριφοράς της Δύσης δεν μπόρεσαν λοιπόν να διαπεράσουν μέχρι σήμερα τον κοινωνικό ιστό. Αντίθετα, επικράτησαν στερεότυπα ενός «άναρχου ατομικισμού», όπου η ελευθερία θεωρείται συνώνυμη με την πλήρη ανευθυνότητα απέ-

26. Ο όρος οφείλεται στον Θ. Μαλούτα, ο οποίος στο άρθρο του, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους προνοίας», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους προνοίας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 303, παρουσιάζει τις κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες που οδήγησαν στην ομαλή ενσωμάτωση των μεταναστών του αγροτικού χώρου στον αστικό χώρο και τρόπο ζωής μέσω της στεγαστικής πολιτικής και επισημαίνει ότι το διαμέρισμα αποτελεί την υλική και συμβολικά επιτυχημένη εισδοχή στο νέο τρόπο ζωής της πόλης, της μόνης που μπορεί να υποσχεθεί κοινωνική ανέλιξη, πρβλ. στο ίδιο, σ. 304. Σε παρόμοιες διαπιστώσεις για τη διατήρηση συνηθειών και τρόπων συμπεριφοράς που αντλούν την προέλευσή τους από τον αγροτικό χώρο καθώς και για τις σχέσεις αλληλεγγύης και τον κοινωνικό ρόλο των δικτύων συγγένειας στις πόλεις καταλήγει και η Α. Μουσούρου, *Η ελληνική οικογένεια*, Αθήνα, έκδοση Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, 1984, σ. 66-71.

ναντι στους νόμους και στους άλλους.²⁷ Η κρατούσα πρακτική παραμένει ενστικτωδώς εγωιστική (αρνούμενη κάθε συλλογική υπευθυνότητα) ακόμη και εκεί όπου οι δρώντες ταυτίζονται με ένα συλλογικό υποκείμενο (έθνος, κοινωνική τάξη, επαγγελματική κατηγορία, κλπ.), γιατί αυτό γίνεται αντιληπτό ως μεγέθυνση του εγώ και όχι ως υπέρβασή του.²⁸

Η καταστρατήγηση της τυπικής και ορθολογικής λειτουργίας των κρατικών θεσμών δεν προκύπτει μόνο από τις ιστορικές συγκυρίες της συγκρότησης του ελληνικού πολιτικού συστήματος,²⁹ απορρέει επίσης από τις νοοτροπίες που έχουν παγιωθεί μέσα από τις εμπειρίες και την εξοικείωση των πολιτών με την κατά περίπτωση άρση της κανονιστικής δεσμευτικότητας και την ανορθολογική λειτουργία του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Στις σημερινές λοιπόν συνθήκες, οι κοινωνικο-οικονομικές στρατηγικές των ατόμων προσέλαβαν αναγκαστικά διττή μορφή: από τη μια επικρατεί αγοραία ορθολογικότητα για τη μεγιστοποίηση του κέρδους, και από την άλλη αναπτύσσονται παράλληλες δραστηριότητες για να διασφαλιστούν ανορθολογικές πρακτικές (π.χ. μέσω διασυνδέσεων με άτομα που ασκούν εξουσία), με απώτερο στόχο τη μεγιστοποίηση των απολαβών. Οι προσπάθειες δικτύωσης και οι βλέψεις για επιρροή στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας αποτελούν στη συνείδηση των ατόμων «ορθολογικές» επιλογές. Αν παρ' όλα αυτά διατυπώνονται ενδοιασμοί σχετικά με την ορθολογικότητα των πράξεων, τότε επακολουθεί και η τε-

27. Κ. Τσουκαλάς, «"Τζαμπατζήδες" στη χώρα των θαυμάτων», π. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 22 κ.ε., και Θ. Λίποβατς, *Προβλήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σ. 238-265.

28. Την παρατήρηση αυτή οφείλω στον Π. Σούρλα, πρβλ. αδημοσίευτο κείμενο του ίδιου με τίτλο: «Ανάπτυξη, ηθική και ελληνική κοινωνία. Προτάσεις για έναν κύκλο ερευνών», 22.10.1994, σ. 5.

29. Για την εξέλιξη της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, πρβλ. μεταξύ άλλων: Ν. Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, ό.π., σ. 43-69· του ίδιου, «Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89*, ό.π., σ. 1-25· S.V. Papacostas, *Politics and Culture in Greece*, Ann Arbor: Center for Political Studies, Institute for Social Research, The University of Michigan, 1988.

τριμμένη επωδός ότι τελικά είναι ο μόνος τρόπος για την εξασφάλιση της αποδοτικότητάς τους. Οι καθημερινές εμπειρίες από την ανορθολογική λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών προκαλούν λίγο-πολύ τον ίδιο τρόπο αντιμετώπισης σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες. Οι πολίτες δείχνουν να μη λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τις κανονιστικές ρυθμίσεις, αλλά αντίθετα μόλις ανακοινωθούν να αναζητούν τρόπους παράκαμψης ή παραβίασής τους.³⁰

Μέχρι στιγμής δε φαίνεται να έχουν γίνει καθολικά αποδεκτοί ορισμένοι σταθεροί κανόνες και αξίες που να καθοδηγούν συστηματικά τη δράση των υποκειμένων, να συνδέουν με οποιονδήποτε τρόπο το ατομικό με το γενικό συμφέρον και να είναι καθολικά δεσμευτικοί και αμοιβαίοι για όλους, τόσο για τους δρώντες όσο και για τους άλλους, δηλαδή το κοινωνικό σύνολο. Αφού λοιπόν τα άτομα αισθάνονται υποχρέωση να επιδείξουν αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη όσον αφορά τις πράξεις τους μόνο σε σχέση με το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον, είναι επόμενο ότι, μολονότι τηρούνται κάποιοι κανόνες συμπεριφοράς, αυτοί εφαρμόζονται συγκυριακά και συνεπώς διακρίνονται από αντιφατικότητα, ασυνέχεια και συμπτωματικότητα. Οι κανόνες υπάρχουν και αναφέρονται μόνο όταν είναι ευνοϊκοί για τα συμφέροντα του εκάστοτε υποκειμένου και όχι και στις περιπτώσεις που αποβαίνουν σε βάρος του επειδή ακολουθούνται από τρίτους.

Αυτός ο ατομοκεντρικός σχετικισμός ως αξιακό και πραγματολογικό πλαίσιο δραστηριοποίησης των υποκειμένων οδηγεί οποιαδήποτε αναπτυξιακή ή εκσυγχρονιστική προσπάθεια σε αποτυχία, αφού τορπιλίζει την ηθική υποχρέωση της αμοιβαιότη-

30. Υπερβάλλοντας λίγο, θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τις σημερινές κοινωνικές συμπεριφορές με την τακτική των μικρών παιδιών που διαρκώς επιμένουν να εξαιρούνται από τους κανόνες και τις συνέπειες αθέτησής τους, ενώ ζητούν επιτακτικά να τους τηρούν οι άλλοι. Οι καθημερινές εμπειρίες από τη λειτουργία των δημόσιων και ιδιωτικών συναλλαγών, οι οποίες συντελούνται από άτομα με τις ίδιες νοοτροπίες και αντιδράσεις, δηλαδή την ίδια ελλιπή συνειδητοποίηση σχετικά με τη δεσμευτικότητα τήρησης των κανόνων, και με την περιπτώσιακή εφαρμογή των ρυθμίσεων, δημιουργούν το φαινόμενο η ικανότητα καταστρατήγησης των κανόνων να καταγράφεται στα ιδιαίτερα προτερήματα ενός ατόμου και να εκλαμβάνεται ως ένα παιγνίδι με την εξουσία με έπαθλο την επιβεβαίωση συμμετοχής στην εκάστοτε ηγετική ομάδα.

τας, η οποία είναι βασική προϋπόθεση για κάθε προγραμματισμό δράσης για κάθε ιεράρχηση συμφερόντων με μεσοπρόθεσμη διάρκεια.

Οι Έλληνες έχουν πλέον συνηθίσει στο εφήμερο, στην αδυναμία να καταστρωθεί αλλά και να τηρηθεί κάποιος μεσο- ή μακροπρόθεσμος προγραμματισμός, μια που πρωταρχικός στόχος καθίσταται η ικανοποίηση του σήμερα, των άμεσων αναγκών με πλαίσιο αναφοράς το «εδώ και τώρα» χωρίς να ενδιαφέρει ποιες δυνάμεις και ποια μέσα επιστρατεύονται, αρκεί να μη θίγεται η οικογενειακή αλληλεγγύη. Μοιάζει λοιπόν δύσκολο να ιεραρχηθούν μακροπρόθεσμα και ορθολογικά οι ανάγκες που θα απαιτούσαν πρόσκαιρες θυσίες κάποιου επείγοντος αγαθού με την προοπτική να επιτευχθεί μελλοντικά η διαρκέστερη απόλαυση ενός άλλου σημαντικότερου αγαθού. Επίσης, η αντίληψη ότι τα άτομα θα πρέπει να δεσμεύονται, να επιλέγουν εκ των προτέρων τέτοιους κανόνες συμπεριφοράς για τους οποίους εκτιμούν ότι δε θα αποβούν σε βάρος τους αν τους επιλέξουν και οι άλλοι, δε φαίνεται να αποτελεί γνώμονα στις πράξεις της πλειονότητας των Ελλήνων.

Οι στάσεις αυτές δημιουργούν διαρκή ανασφάλεια, δυσασφάλεια και ανυποληψία στις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους, αλλά και στις σχέσεις των πολιτών με το κράτος και τα πολιτικά κόμματα, επειδή διακυβεύεται συνεχώς η διατήρηση της ευημερίας, των προνομίων και της κοινωνικής θέσης που αποκτήθηκαν με αμφίβολη θεσμική κατοχύρωση και χωρίς κοινωνική νομιμοποίηση. Τα τελευταία χρόνια, σε μια περίοδο οικονομικής και πολιτικής κρίσης, η έλλειψη στοιχειώδους εμπιστοσύνης στην κρατική πολιτική και η καχυποψία δηλητηριάζουν κάθε προσπάθεια να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για μακροχρόνιο αναπτυξιακό προγραμματισμό.

Η χαμένη εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς και τους πολιτικούς καθώς και η παντελής έλλειψη αμοιβαιότητας ως προς την τήρηση των κανόνων, σκιαγραφούν το σημερινό αμοραλισμό από τη μια μεριά και την «υπέρτατη» ηθική δέσμευση προς τα ατομικά/οικογενειακά συμφέροντα από την άλλη, ως διχασμένη ταυτότητα των νεοελλήνων. Οι φαινομενικά παράλογες, παράτυπες, ανορθολογικές και εργαλειακές νοοτροπίες και πρακτικές των α-

τόμων υποκρύπτουν μια σαφή και άτεγκτη ορθολογική επιλογή ως προς την αποτελεσματικότερη επίτευξη των ατομικών ή οικογενειακών συμφερόντων για κοινωνική ανέλιξη και προσαρμοζονται ανάλογα με την εκάστοτε άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Οι πολυάριθμοι νόμοι, οι συχνά αντιφατικές ρυθμίσεις και διατάξεις, οι αντικρουόμενες κυβερνητικές εξαγγελίες, που ορισμένες φορές ανατρέπονται πριν καλά καλά τεθούν σε εφαρμογή, δημιουργούν ένα ομιχλώδες κανονιστικό πλέγμα, το οποίο προσπαθεί να καλύψει τη ρευστότητα των αξιών πίσω από την προσκόλληση σ' ένα διαρκώς αναδιαπραγματευόμενο και αδιαφανές φορμαλιστικό πλαίσιο, του οποίου η καθολική εφαρμογή καθίσταται αδύνατη. Παράλληλα όμως, γίνεται ολοένα και εντονότερα συνειδητό ότι η κοινωνική ανέλιξη δεν μπορεί πλέον να πραγματοποιηθεί με τις παλιές συνταγές και τους παλιούς ρυθμούς. Αντίθετα, για αρκετές κοινωνικές κατηγορίες έχει περιοριστεί σημαντικά ή έχει πλέον ακυρωθεί.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών κατά τα οποία τα περιθώρια κοινωνικής ανέλιξης έχουν στενέψει σημαντικά για το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων εξαιτίας της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, αρχίζει να εκφράζεται ευρύτερα η αγανάκτηση για την ανορθολογικότητα της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και να απαιτούνται λύσεις με την ανυπομονησία που χαρακτηρίζει όσους δεν έμαθαν να προγραμματίζουν μακροπρόθεσμα. Οι απαισιόδοξοι δε διαβλέπουν δυνατότητες βελτίωσης, οι αισιόδοξοι πιστεύουν ότι το δαίμόνιο της φυλής και η γνωστή ανθεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας σε χαλεπούς καιρούς θα κάνουν και πάλι το θαύμα τους. Δυστυχώς μέχρι στιγμής δε διαφαίνονται ενδείξεις αναστροφής των σημερινών ατομοκεντρικών και εργαλειικών πρακτικών προς την κατεύθυνση της αποδοχής του γενικού συμφέροντος. Άλλωστε, οι συνθήκες και οι νοοτροπίες αργούν πολύ για να αλλάξουν και οι διαδικασίες είναι συχνά επώδυνες.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ Ή ΠΕΔΙΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΩΝ ΕΛΙΓΜΩΝ;

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Με το Σύνταγμα του 1975 εγκαθιδρύθηκε η Γ' Ελληνική Δημοκρατία και σηματοδοτήθηκε ένας ευρύς εκσυγχρονισμός των θεσμών. Είκοσι χρόνια αδιατάρακτης κατά βάση εφαρμογής του βεβαιώνουν, νομίζω, την επάρκειά του για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας. Η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει πάντως ότι είναι απαλλαγμένο κενών και αντιφάσεων ή άμοιρο αναχρονιστικών και παρωχημένων ρυθμίσεων. Δε σημαίνει επίσης ότι όλες οι επιλογές του είναι πρόσφορες για την αποδοτική λειτουργία των θεσμών. Γι' αυτό άλλωστε η αναθεώρησή του δεν έπαυσε, υπό διάφορες εκδοχές, να προβάλλει στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής ζωής μας.

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμίσω ότι ο Καταστατικός Χάρτης διαγράφει στο άρθρο 110 παρ. 1-4 τα όρια, τη διαδικασία και την απαιτούμενη πλειοψηφία για την αναθεώρησή του.¹

* Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Το κείμενο αποτελεί, κατά βάση, την εισήγησή μου στο Συνέδριο. Στο αρχικό χειρόγραφο έγιναν ελάχιστες συμπληρώσεις και προστέθηκαν ορισμένες σημειώσεις για την παράθεση των κυριοτέρων πηγών που χρησιμοποίησα.

1. Πρβλ. σχετικά Ευ. Βενιζέλος, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, Θεσσαλονίκη 1984· Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο. Τόμος Α'. Θεωρητικό Θεμέλιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 190 κ.ε. Για την αναθεώρηση του Συντάγματος υπό τα προϊσχύσαντα Συντάγματα, πρβλ. Αλ. Σβώλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, Αθήνα 1933· Θ. Τσάτσος, «Η αναθεώρησης και το Σύνταγμα του 1927», στο *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 1958, σ. 9 κ.ε.· Ηλ. Κυριακόπουλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, Αρμενόπουλος, 1962, σ. 37